

Eenheid in verscheidenheid

Eenheid in verscheidenheid

*Doorbraak in de Nederlandse Hervormde Kerk
en de samenleving tijdens het interbellum*

PETER KROMDIJK

Hilversum
Verloren
2017

Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van:
Stichting Zonneweelde
J.E. Jurriaanse Stichting

Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
ISBN 978-90-8704-629-3

© 2017 Peter Kromdijk & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

1	Inleiding	7
1.1	Verzuiling en Doorbraak: omstreden en onduidelijk	11
1.2	De driehoeksverhouding van de doorbrekers	15
1.3	Periodisering	21
1.4	Werkwijze	23
1.5	Hoofdstukindeling	24
2	‘Wat nu?’ Een pleidooi voor openheid en bescheidenheid	27
2.1	Kuypers boodschap: wat nu?	29
2.2	Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne: ‘sociaal’ geen vies woord	31
2.3	De ncsv en Eltheto: de nieuwe leiders	35
2.4	Eenheid en verdeeldheid	38
2.5	Barthianisme en neocalvinisme: het standpunt bepalen	44
2.6	Openheid en bescheidenheid: R. Houwink en G.H. Slotemaker de Bruïne	46
2.7	Barthianen: een groep? De consequenties van persoonlijke verschillen	53
2.8	Conclusie	56
3	Eenheid in viervoud	59
3.1	Kuypers eenheid: souvereiniteit in eigen kring	61
3.2	Hoedemakers eenheid: ‘heel de kerk en heel het volk’	65
3.3	Gunnings eenheid: de <i>Una Sancta</i>	69
3.4	Gunnings pleidooi voor openheid en bescheidenheid: de ontvangst van het Gunning-gedachtgoed door de volgende generatie	72
3.5	Van eenheid bij Gunning, Kuiper en Hoedemaker naar eenheid bij Barth	76
3.6	Conclusie	79
4	Doorbraak: publieke debat	81
4.1	<i>Woord en Geest</i> en <i>Algemeen Weekblad</i>	82
4.2	De kerk en de moderniserende samenleving (1925-1929)	86
4.3	Kerk en samenleving in zwaar weer (1930-1935)	92
4.4	De hervorming van de kerk en de samenleving (1935-1940)	100
4.5	Conclusie	105

5	Doorbraak: Personen	107
5.1	Willem Banning en Jan Buskes jr.: Doorbraak als toenadering van christendom en socialisme	110
5.1.1	Willem Banning (1888-1971)	110
5.1.2	Johannes Jacob Buskes (1899-1980)	112
5.1.3	Banning en Buskes	116
5.1.4	Slot	121
5.2	Kornelis Heiko Miskotte en Jan Koopmans: Doorbraak als theologische kritiek op christelijke organisaties en verwerping van de antithese	123
5.2.1	Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976)	123
5.2.2	Jan Koopmans (1905-1945)	127
5.2.3	Slot	132
5.3	Hendrik Kraemer, Gerardus van der Leeuw, Jo Eijkman en Philip Kohnstamm: Doorbraak als het vinden van eenheid en toenadering in kerk en samenleving	132
5.3.1	Hendrik Kraemer (1888-1965)	133
5.3.2	Gerardus van der Leeuw (1890-1950)	137
5.3.3	Johan Eijkman (1892-1945)	140
5.3.4	Philip Abraham Kohnstamm (1875-1951)	142
5.3.5	Slot	142
5.4	Doorbraak als religieus of christelijk ideaal voor de Nederlandse samenleving	146
5.5	Conclusie. Eerst de kerk, dan de samenleving	153
6	Conclusies	156
6.1	De onbekende voorgeschiedenis van de Doorbraak	156
6.2	De Doorbraak en de NCSV	157
6.3	De Doorbraak en de Nederlandse Hervormde Kerk	158
6.4	De theologie achter de Doorbraak	158
6.5	De Doorbraak als toenadering tussen christendom en socialisme	159
6.6	De ontwikkeling van de Doorbraak (1918-1940)	161
6.7	De vooroorlogse Doorbraak: een tussenstand	163
6.8	Verder onderzoek	165
	Epiloog	167
	Bijlagen	169
	Bijlage I Abonnementenverloop Woord en Geest	169
	Bijlage II Brief van Karl Barth aan Hromadka (in vertaling in <i>Woord en Geest</i> 7 oktober 1938)	169
	Samenvatting	170
	Summary	176
	Bronnen en literatuur	179
	Register op namen van personen	188

1 Inleiding

De Doorbraak op politiek en sociaal terrein – de ontmoeting van socialisme en christendom – heeft al verder iets, zo niet alles, te maken met deze Doorbraak op kerkelijk en theologisch gebied, hetgeen tegelijkertijd betekent, dat men zich in Nederland grandioos vergist, wanneer men de Doorbraak op politiek en sociaal terrein beschouwt als een tijdelijk en voorbijgaand verschijnsel, behorende tot de voorbije jaren van na de bezetting.

J.J. Buskes (*Hoera voor het leven*, 1959)

Geen contact met je rooms-katholieke burens als je zelf protestant was; geen huwelijk mogelijk tussen een christen en een socialist; de sociale druk om als christen te stemmen op een christelijke partij en een christelijke krant te lezen: er stonden schotjes, of zwaarder geformuleerd muren tussen de Nederlanders in het interbellum. Deze zaken behoren nu tot het verleden. De hoge scheidingsmuren lijken te zijn doorbroken, maar waarom en wanneer heeft die Doorbraak plaatsgevonden en wie waren de doorbrekers?

Het is algemene kennis, de Doorbraak. Op de middelbare school en op televisie leren kinderen de Doorbraak kennen als een beweging die ontstond uit de bezettingstijd tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹ Tijdens de oorlog was een gevoel van nationale eensgezindheid ontstaan, en dit leidde tot de gedachte dat de vooroorlogse verhoudingen doorbroken moesten worden. Historici die spreken over de Doorbraak en daarmee over haar mislukking, denken intussen vooral, zo niet uitsluitend, aan de oprichting in februari 1946 en de eerste jaren van de Partij van de Arbeid. Dat was de politieke partij die de idealen van de Doorbraak in zich droeg en had moeten verwirkelijken.

Een eenzijdige nadruk op de politiek en op het zetelstal van een partij zou inderdaad tot de conclusie kunnen leiden dat de Doorbraak mislukte na de Tweede Wereldoorlog. Het samengaan van christenen, enkele liberalen en een grote groep socialisten, en het inzicht dat de oude partijen niet de progressieve geest van de oorlog zouden hebben begrepen, had een grote hoeveelheid stemmen moeten opleveren. De oude partijen verloren bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1946 echter nauwelijks stemmen en het verbond van partijen die de PvdA vormden trok slechts 28,3% van de stemmen: minder dan hun opgetelde totaal bij de laatste vooroorlogse verkiezingen.² Een electorale mislukking dus.

1 Geschiedenis methode Werkplaats (Groningen: Noordhoff, 2012), themakatern vwo Hoofdstuk 3 Parlementaire democratie in Nederland (vanaf 1919), en http://www.npo.nl/aspecten-van-rechtsstaat-democratie/24-09-2009/TELEA_1050212 geraadpleegd op 15 december 2011.

2 P. Derckx (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst. Humanisme in Nederland 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998), 161.

Toch moet er verder worden gekeken dan deze mislukking van de Doorbraak. Bijvoorbeeld waar de Doorbraak vandaan kwam en Waarom er tijdens de Tweede Wereldoorlog een noodzaak tot verandering van maatschappelijke verhoudingen werd gevoeld. Waar kwam dat gevoel vandaan? De historicus Jan Bank besprak in 1978 in zijn boek over de Nederlandse Volksbeweging (NVB), de politieke vernieuwingsbeweging die in 1945 het licht zag, enkele vooroorlogse eenheidsinitiatieven (Eenheid door Democratie, Comité van Waakzaamheid). Hij vond de NVB een typisch fenomeen van oorlog en bevrijding. Daarbij wees hij op de rol van enkele vooraanstaande protestanten in de NVB, zoals J.J. Buskes, W. Banning en G. van der Leeuw, maar hij ging niet in op hun vooroorlogse maatschappelijke rol, idealen en activiteiten. Hij vermeldde slechts dat deze sterk idealistisch gemotiveerde personen niet graag terugblikten op hun tijd bij de NVB. Hij vermoedde dat een gevoel van schaamte over de mislukking van de door deze beweging beoogde volksofvoeding bij hen overheerste.³ De contouren van de Doorbraak en de oprichting van de PvdA die Bank schetste, worden dan ook vooral negatief getekend door het mislukken van deze volksbeweging. Een nadrukkelijk verband met de periode voor de oorlog legde hij niet.

Een andere beweging die al eerder het daglicht zag en dus meer lijnen laat zien met de periode tussen de oorlogen is de Nederlandse Unie (1940-1941). Deze grote beweging (op het hoogtepunt 600.000 leden) wilde verregaande samenwerking met de Duitse bezetter niet uit de weg gaan in hun streven naar een vernieuwd en meer verenigd Nederland. De historicus W. ten Have heeft het in zijn proefschrift over deze Nederlandse Unie (1999) bijna uitsluitend over de Vernieuwers wanneer hij het heeft over de groep die de bestaande 'hokjesgeest wilde verdrijven. Hij erkent met zijn beschrijving van deze groep dat het begrip Vernieuwers vooral vragen oproept, doordat onder deze noemer zeer diverse groepen worden geschaard, waaronder ook de doorbrekers. Maar ook zijn studie is vooral gericht op de gewijzigde verhoudingen van de Tweede Wereldoorlog die nodig waren om echte verandering teweeg te brengen in de samenleving: de uitzonderlijke situatie van 'capitulatie en bezetting.'⁴

Ook historica M. de Keizer die in 1979 een studie schreef over het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel, nam haar uitgangspunt in de Tweede Wereldoorlog bij de beschrijving van het fenomeen Doorbraak.⁵ In de Tweede Wereldoorlog werd dit voormalig klooster door de Duitsers als kamp gebruikt voor een speciale groep gevangenen, mensen die volgens de Duitsers een kwalijke invloed konden hebben op de Nederlandse bevolking. Deze groep 'gijzelaars' zoals ze werden genoemd, bevatte veel representanten van de Nederlandse elite (veel intellectuelen uit de in de oorlog opgerichte Nederlandse Unie, maar ook vooraanstaande politici en geestelijken). Er werd na de Tweede Wereldoorlog veel van deze groep gijzelaars verwacht op het gebied van maatschappelijke vernieuwing. Er zaten dan ook meerdere 'gijzelaars', zoals ze werden genoemd, (onder meer W. Schermer-

3 J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer: Kluwer, 1978), 260.

4 W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999), 74.

5 M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1979), 7-8.

horn en W. Drees) in het kabinet-Schermerhorn (1945-1946). De Keizer bevestigde met haar beschrijving van de ‘geest van Gestel’ het beeld dat de Doorbraak een typisch oorlogshistorisch fenomeen was. In haar nawoord schrijft ze echter dat de ontwikkelingen in het kamp niet los gezien konden worden van de jaren dertig en de vele eenheidsinitiatieven die er toen werden genomen.⁶

De historicus P. van Dam schreef in 2011 over Sint-Michielsgestel: ‘Overigens namen lang niet alle geïnterneerden enthousiast deel aan de besprekingen over vernieuwing. De ideeën die in Sint-Michielsgestel naar voren kwamen, waren evenmin nieuw. In allerlei constellaties hadden Nederlanders al sinds de jaren dertig nagedacht over de vraag hoe de maatschappij hervormd en de rol van zware gemeenschappen ingedamd zou kunnen worden.’⁷

Dit perspectief koos ook J. Wieten in zijn proefschrift over het dagblad *De Nederlander* uit 1986. Hij concludeerde dat er niet slechts vanuit een ‘bevrijdingsroes’⁸ nieuwe gedachten over de Nederlandse samenleving – en ook over de kerk, voegde hij er aan toe – waren ontstaan, maar dat deze gedachten reeds in het interbellum vorm hadden gekregen. Wieten demonstreerde aan de hand van bronnenmateriaal van de Christelijk Historische Unie (CHU, opgericht in 1908) alsmede van de Christelijk Historische voorman G.E. van Walsum dat er bij de Doorbraak veel meer aan de hand is geweest dan alleen gedachtevorming over een naoorlogs Nederland. Wieten beperkte zich tot een politiek georiënteerde analyse met enige reflectie over de grote kerkelijke thema’s die speelden bij de Doorbraak en bij de naoorlogse kerkelijke vernieuwingsbeweging. In deze drie laatstgenoemde publicaties werden de wortels van de Doorbraak wel voor de oorlog gezocht.

Niettemin is het opmerkelijk dat er zo weinig onderzoek naar de Doorbraak is gedaan. De beweging heeft een aanzienlijk aandeel gehad in de vorming van het politieke landschap in Nederland zoals het nu is. Daarnaast waren er veel prominente Nederlanders bij betrokken. Het Doorbraakonderzoek is incompleet. Het is gedaan vanuit de Tweede Wereldoorlog, vanuit een politieke partij of dagblad, of vanuit de beschrijving van één leven.⁹ Maar de Doorbraak zelf en de motieven daarvoor staan niet centraal. In *Wat bezielt ze?* (1945) beschreven enkele doorgebroken predikanten de Doorbraak bescheiden maar breed: ‘Het is nu, naar ons inzicht, het oogenblik om tot een eenvoudige ontmoeting te komen tussen de van elkaar vervreemde en de elkaar miskennende groepen.’¹⁰

Als de Doorbraak bestond uit de ontmoeting tussen elkaar miskennende en van

6 De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 176-177.

7 P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011), 49.

8 J. Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen: Kok, 1986), 341.

9 Vgl. het gangbare beeld van Doorbraak ook bij Maarten van Rossem, ‘De verzuiling wordt overschat’ in: *Historisch Nieuwsblad* nr. 6/2011 (zie ook: Schooltv-uitzending: <http://www.schooltv.nl/video/nederland-verzuild-nederland-was-verdeeld-in-zuilen/?callback=%3F>) i.t.t. bijvoorbeeld H. Noordegraaf die een heldere uiteenzetting geeft van het grote belang van de levensbeschouwelijke en principiële wortels van de vooroorlogse Doorbraakgedachten (tegenover de meer praktische redenen van sommige doorbrekers van na de Tweede Wereldoorlog): ‘Doorbraak toen en nu. 60 jaar PvdA’ in: *Socialisme & Democratie*, jrg. 67, 1 februari 2006, 9-15.

10 J.J. Buskes, M. Groenenberg, K.H. Kroon, K.H. Miskotte, D. Tromp, A.C. van Uchelen, H.A. Visser, *Wat bezielt ze?* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1945), 3.

elkaar vervreemde groepen, is er reden om te vragen hoe die situatie van miskenning en vervreemding heeft kunnen ontstaan en verder terug te kijken dan alleen naar de oorlogsjaren. Waar is het streven van deze predikanten vandaan gekomen en waarom zijn het juist predikanten die dit zeggen? Kortom, wat zijn de wortels van de Doorbraak?¹¹ Dit proefschrift beoogt die vraag te beantwoorden.

Het proefschrift van H. Ruitenbeek uit 1955 over de Partij van de Arbeid heeft van alle studies het meest geprobeerd deze wortels bloot te leggen. Hij deed dat echter vooral om de in 1946 ontstane Partij van de Arbeid historische duiding te geven. Hierdoor is ook in deze studie de nadruk primair politiek en gaat Ruitenbeek uit van de premisse dat de Doorbraak vooral een vernieuwing van het socialisme beoogde te zijn.¹² Mijn proefschrift laat zien dat veel doorbrekers betrokken waren bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit roept de vraag op welke eigenschappen van deze kerk en van deze protestantse mensen in de richting wezen van Doorbraak-idealen.¹³ Vervolgens blijkt dan dat de Doorbraakbeweging in eerste instantie niet over de politiek ging, maar over de kerk en de samenleving. De vraag was wat kerk en samenleving met elkaar van doen hadden. Was de kerk nodig in de samenleving? Zo ja, welke plek moest zij dan innemen? Moest dat een centrale publieke plek zijn (als volkskerk) of een plek in de marge (als soevereine, getuigende, zelfstandige kerk)? Een ander vraagstuk was of die kerk progressief of behoudend moest zijn, de bestaande orde moest aanvaarden of verdedigen, dan wel bevragen of afwijzen, wilde zij zich goed kunnen verhouden tot de samenleving. In deze studie staan de volgende onderzoeksvragen centraal: Wat dachten de doorbrekers in het interbellum over de samenleving en de Nederlandse Hervormde Kerk? Welke kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen hebben die gedachten veroorzaakt en vorm gegeven? En welk perspectief ontwikkelden zij voor kerk en samenleving?

In het vervolg van deze inleiding worden de belangrijkste begrippen van dit onderzoek omschreven. Allereerst het begrip Doorbraak: wat hoopte men nu eigenlijk te doorbreken? Na deze verklaring van termen volgt een verantwoording van de gekozen periodisering van het onderzoek en een korte introductie van de belangrijkste contextuele informatie over deze periode. De inleiding wordt afgesloten met een korte beschrijving van de lijn van het boek en de inhoud van de hoofdstukken.

11 In C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950, wordt kort op het belang van de gebeurtenissen en wisselingen van 'mindset' in het interbellum gewezen. Vooral door de eenheidsgedachten die er in het interbellum waren, konden na de oorlog veel harmoniserende en opbouwende beslissingen worden genomen: 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2000), 83.

12 H. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1955), 66.

13 Dat is ook een vraag die Susanne Hennecke (2014) zich stelt als zij de correlatie tussen de Barth-receptie in Nederland en de Doorbraakbeweging kort aanstipt: 'Gerade der beitrage protestantischen Christen und Christinnen wird in der entsprechenden niederländischen Literatur nicht bestritten, ist aber noch nie detailliert untersucht worden. Dasselbe gilt für den spezifischen Beitrag barthianisch inspirierter christlicher Theologen und Laien. Diese Studie möchte zur Füllung der entsprechenden Forschungslücke beitragen'; S. Hennecke, *Karl Barth in den Niederlanden. Teil 1: Theologische, kulturelle und politische Rezeptionen (1919-1960)* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2014), 39.

1.1 Verzuiling en Doorbraak: omstreden en onduidelijk

Om te weten wat Doorbraak is, moet er eerst worden gekeken naar de andere beeldspraak die met de Doorbraak verband houdt: verzuiling. Doorbraak is als beeldspraak ontstaan met op de achtergrond het idee van maatschappelijke ‘zuilen’ en van daarmee samenhangende systemen die doorbroken dienden te worden. Onderzoek naar het fenomeen ‘verzuiling’ kan daarom licht werpen op wat er doorbroken diende te worden.

Als de historicus M. van Rossem (2011) in het *Historisch Nieuwsblad* spreekt over ‘de enorme invloed van het verzuilingsparadigma op de Nederlandse geschiedschrijving’¹⁴ dan overdrijft hij geenszins. Het is gemeengoed, die verzuiling. Jarenlang zijn sociologen en historici goeddeels uitgegaan van het bestaan van zoiets als zuilen en verzuiling, maar sinds de jaren negentig is daar verandering in gekomen. Grote golven van onderzoek naar ‘verzuiling’ hebben het begrip omstreden gemaakt, maar niet vervangen. Van Rossem beweerde als een van de critici van de verzuiling – of liever gezegd van het indelen van de geschiedenis aan de hand van dat begrip; het begrip zelf lijkt hij nog wel te willen gebruiken – dat de ontzuiling als proces al vergevorderd was in de jaren vijftig. Daarnaast was het niet iets aantoonbaars; verzuiling was vooral een begripsmatige omkadering van een gevoel en daarom theoretisch onbruikbaar.

Er is alle reden om de enorme betekenis van de verzuiling flink te relativiseren, zeker na de oorlog. Nederland was slechts ten dele verzuild. Rond 1960 gaf al ruim 20 procent van de bevolking aan onkerkelijk te zijn. We mogen er bovendien van uitgaan dat een aanzienlijk deel van de Nederlands Hervormden zichzelf ook niet als verzuild beschouwde en gedroeg. De socialistische zuil was in veel mindere mate een zuil dan de confessionele zuilen, en van een liberale zuil kon al helemaal niet worden gesproken. Daar komt nog bij dat de wetenschappelijke, zakelijke en culturele elite nog weer aanzienlijk minder verzuild was dan de rest van de bevolking. Dat betekent dat een grote minderheid van de bevolking al in de jaren vijftig een onverzuild leven leidde.¹⁵

Van Rossem kiest daarom voor een sociaal-economische indeling van deze periode. In de plaats van de jaren van verzuiling en die van ontzuiling onderscheidt hij de crisisjaren voor de oorlog, de oorlogsjaren en de ‘gouden jaren na de oorlog’. Dat was aanwijsbaar, dat was concreet. P. van Dam (2011) pleit op andere gronden voor het afschaffen van de termen verzuiling en ontzuiling. Hij meent dat er een grote hoeveelheid onderzoek en informatie beschikbaar is naar de historische herkomst van deze begrippen, maar dat iedereen de informatie uit dat onderzoek ten onrechte aan de hand van deze begrippen opnieuw indeelt en ordent: verzuiling en ontzuiling

hebben ons opgezadeld met een fundamenteel vertekend beeld van verleden en heden. Verzuiling is in die zin een moderne mythe: een gangbaar verhaal over de wording van onze maatschappij waar vrijwel niemand vraagtekens bij zet. De verzuilingsmythe creëert een verwrongen beeld van de Nederlandse geschiedenis door haar verleidelijke beeldspraak,

¹⁴ Van Rossem, ‘De verzuiling wordt overschat’.

¹⁵ Ibidem.

door haar suggestie van een unieke Nederlandse weg naar de moderniteit en door het idee dat er een scherpe breuk bestaat tussen de verzuilde en de ontzuilde maatschappij. Dit probleem wordt nog vergroot doordat de termen worden toegepast op uiteenlopende terreinen als religie, maatschappelijke organisatie en de politiek.¹⁶

Het is echter volgens Van Dam niet eenvoudig om de term verzuiling zomaar achterwege te laten. 'Waar Van Oostrom [mede-opsteller en voorzitter van de commissie die de *De canon van Nederland* moest opstellen die in 2006 verscheen] de term nu met het oog op binding probeert te verdringen, hebben juist die tegenstanders van verdeeldheid op basis van levensbeschouwing de term ooit op de kaart gezet.'¹⁷ Van Dam ziet de verzuiling dus als een instrumenteel begrip om kritiek te leveren op de maatschappelijke verdeeldheid. Tegelijkertijd menen sommigen dat de term juist positiever bedoeld was dan het vooroorlogse 'schotjesgeest'. Zuilen waren er in ieder geval nog bedoeld om een gezamenlijk dak te dragen.¹⁸ Volgens sommigen verwees het echter slechts naar een verstikkend gevoel en niet naar een daadwerkelijke maatschappelijke ordening. Hoe dan ook, bij het beschrijven van de periode van 1918 tot 1960 lijkt het moeilijk aan dit begrip te ontkomen. Verzuiling blijft een aantrekkelijke beeldspraak, die maar niet verdwijnt uit het wetenschappelijke discours.

Het klassieke beeld van verzuiling, dat lang stand hield, was dat van het standaardwerk van politicoloog Arend Lijphart uit 1968,¹⁹ een boek dat vele herdrukken kende. Lijphart beschreef de politieke periode van 1917 tot 1967, waarin verzuiling het middel was om Nederland bestuurlijk te organiseren. Het boek van Lijphart bepaalde lange tijd het gangbare beeld van de verzuiling, maar vanaf eind jaren tachtig kwam daar toch ook kritiek op. Verzuiling was volgens de critici een te subjectief en te ongenueanceerd begrip.²⁰ De belangrijkste uitbreiding van het onderzoek naar verzuiling kwam in 2000 van de hand van de historici J.C.H. Blom en J. Talsma.²¹ Deze studie is een terugblik op het resultaat van een omvangrijk historisch onderzoek naar de verzuiling op lokaal niveau. De verzuiling wordt in deze terugblik gehandhaafd als bruikbare term, maar met een sterke nuancering omdat verzuiling op lokaal gebied behoorlijke verschillen liet zien. P. de Rooy concludeerde in zijn recensie van deze studie dat voor de onderzoekers verzuiling niet verwerpelijk was gebleken als term, maar evenmin duidelijk werd ingekleurd.²² Weer een andere invalshoek voor het beschouwen van het fenomeen

16 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 9.

17 Idem, 11.

18 Idem, 59.

19 Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem: Becht, 1990⁸).

20 Er kwam veel meer kritiek op de invulling of het gebruik van de begrippen verzuiling/ontzuiling, onder meer: P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen: Kok, 1991) en P. de Rooy, 'De verzuiling verguisd, de columnologie in opmars' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 100/1 (1985), 65-69 en ook van De Rooy 'Zes studies naar verzuiling' in: *BMGN* 110/3 (1995), 380-392, en: 'Voorbij de verzuiling' in: *BMGN* 116/1 (2001), 45-57; S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1983), 58.

21 J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000).

22 De Rooy, 'Voorbij de verzuiling?', 45.

verzuiling bood P. van Rooden in *Religieuze regimes* (1996). Van Rooden was oorspronkelijk theoloog en bij hem zie je de resultaten die een waardering van de kracht van religie in de geschiedschrijving oplevert. Van Rooden beweerde in dit onderzoek dat verzuiling ‘het resultaat van religieuze mobilisaties’²³ was:

Mensen werden niet gedwongen, maar uitgenodigd om deel te nemen aan een wereld van massabewegingen. In de jaren tussen de oorlogen werden de politieke partijen van de orthodoxe protestanten en katholieken alleen uitgedaagd door radicalere stromingen, die nog sterker het verschil en de grenzen tussen de verschillende morele gemeenschappen benadrukten. Het is een goede aanwijzing dat wat de protestantse en katholieke voormannen hun aanhang boden, werkelijk populair was.²⁴

Van Rooden en Van Dam brengen verzuiling meer met het morele en religieuze terrein in verband dan Lijphart en Blom, die er meer historisch-sociologische en politicologische perspectieven op nahielden. Van Rooden en van Dam onderstrepen ook het belang van de jaren van het interbellum voor het begrijpen van de verzuiling – en dus van de Doorbraak. Een reden hiervoor was dat in de periode dat verzuiling het sterkst lijkt, er tegelijkertijd een afname van kerklidmaatschappen zichtbaar is.²⁵ Ook de historicus P. de Rooy (2001) lijkt in de lijn van Van Rooden en Van Dam te staan. Hij legde in zijn bespreking van het werk van Blom en Talsma de nadruk op het niet-onderzochte deel ‘geloof’ dat achter de verzuilingstendensen zat. Dat is een belangrijke constatering, ook omdat geloof in nóg sterkere mate achterwege lijkt te zijn gelaten bij de analyse van het begrip Doorbraak, zoals we hieronder zullen zien. Toch is het van groot belang om het geloof in het onderzoek te betrekken, zo schreef De Rooy:

Of het nu gaat om ‘liberale’ vrijzinnigheid, ‘protestantse’ bevindelijkheid of ‘roomse’ devotionaliteit: er is nog een lange en lastige weg te gaan in het historisch onderzoek naar de vorm en inhoud daarvan. Toch zal het die kant uit moeten, want anders blijven we gevangen in de gedachte dat religieuze overtuigingen vooral worden ingezet als strategie (in het kader van de overheersing van het openbare leven, standsverheffing of het verwerven van machtsposities bijvoorbeeld), of vooral het resultaat zijn van weloverwogen keuzes (waarmee het in het kille domein van de *rational choice* dreigt te worden getrokken).

Bij de moderne studies naar verzuiling zijn grofweg twee stromingen waarneembaar: de eerste stroming redeneert van onder naar boven. Ze ontleedt het begrip verzuiling in haar constituerende onderdelen – zoals onder meer krant, huwelijk en emancipatie – om vervolgens op het probleem te stuiten dat de onderdelen worden bepaald door een bovenliggend begrip van verzuiling; anders kunnen het immers geen onderdelen zijn. Hierdoor ontstaat toch weer een verklaring van verzuiling van boven af, dat wil zeggen vanuit een bepaalde opvatting over het be-

23 P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 39.

24 Ibidem.

25 Vgl. de verklaring die J. Billiet geeft voor het gezamenlijk optreden van verzuiling en secularisatie: *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming* (Leuven: Universitaire Pers, 1988), 25: als verzuiling en secularisatie tegenpolen zijn, dan is het volgens Billiet vreemd dat ze tegelijkertijd optreden. Daarom kun je verzuiling volgens Billiet ook zien als herstelmechanisme tegen secularisatie.

grip verzuiling.²⁶ De tweede stroming tracht het bovenliggende begrip verzuiling te vervangen door concretere en dynamische benamingen als organisatienetwerken²⁷ of onderverdeeld en zonder gemeenschappelijke noemer als zware en lichte gemeenschappen. Deze methode creëert mogelijkheden om minder absoluut en met meer nuance te spreken over verzuiling.²⁸ In de nuancering gaat echter veel duidelijkheid verloren die het begrip verzuiling verschafte.

Doorbraak en de doorbrekers

Over de Doorbraak is veel minder geschreven. Doorbraak veronderstelt iets wat doorbroken dient te worden, bijvoorbeeld een stelsel, systeem of maatschappelijk taboe. Het begrip is waarschijnlijk ontstaan in een context van beeldend spreken over het maatschappelijk bestel als een gebouw zoals bijvoorbeeld Kuyper in 1891 deed met zijn architectonische kritiek op de samenleving.²⁹ Enkele vormen van Doorbraak die in de bestaande literatuur op de voorgrond treden:

- een toenadering van christendom en socialisme;³⁰
- een theologische kritiek op christelijke organisaties en verwerping van de *antithese*;³¹
- een streven naar eenheid en toenadering in kerk en samenleving waarbij de identiteit van de participant behouden moest blijven. Verschil tussen doorbrekers was dus principieel toegestaan;³²
- een religieus of christelijk ideaal voor de Nederlandse samenleving.³³

Het draait er nu om deze elementen te laten samenkomen in de beschrijving van het ontstaan van het gedachtegoed van de Doorbraak. Eenzijdige nadruk op één van deze elementen zou een eenzijdig beeld versterken. Het ging sommige doorbrekers bijvoorbeeld helemaal niet om een toenadering tussen christendom en socialisme. De doorbrekers vormden geen afgebakende groep, vooral doordat zij zelf principiële bezwaren hadden tegen groeps- en partijvorming onder het vaandel van een ideaal. Dat maakte de groep doorbrekers tot een open gezelschap. Ter wille van de leesbaarheid van dit boek over de mensen die meewerkten aan de Doorbraak, heb ik gekozen voor één term om hen aan te duiden: de doorbrekers. Er is geen afgebakende groep doorbrekers en ook geen lidmaatschap waarmee je kunt aantonen dat iemand daadwerkelijk doorbreker was. Net als Ten Have bij

26 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, 34.

27 S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit* (Leuven: Universitaire Pers, 1990), 13.

28 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 19.

29 Openingsrede van Kuyper bij het Sociaal Congres in 1891: *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie* (Amsterdam: J.A. Wormser, 1891).

30 J.C.H. Blom en W. ten Have, 'De sociaal-democratie tussen Doorbraak en coalitie: Een klassiek dilemma', in: *Socialisme & Democratie* (1986) nr. 1, 3-8; D. Bosscher, *Dromen van een Doorbraak*, 8-12, in: *Socialisme & Democratie* (1986) nr. 1, 8-9; P. van Dam, *Staat van verzuiling*, 53.

31 M.E. Brinkman, *De theologie van Karl Barth. Dynamiet of dynamo voor christelijk handelen* (Baarn: Ten Have, 1983).

32 Zoals bijvoorbeeld in de ncsv, A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging, 1896-1985* (Den Haag: Boekencentrum, 1991); en bij de Barchem-beweging, J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging. MCMVIII-MCMLVIII* (Lochem: Barchem-beweging, 1958).

33 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 54.